

Turkish Studies Language and Literature

Volume 14 Issue 3, 2019, p. 1319-1328

DOI: 10.29228/TurkishStudies.23016

ISSN: 2667-5641

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 02.05.2019

✓ Accepted/Kabul: 10.09.2019

📅 Report Dates/Rapor Tarihleri: Referee 1 (23.05.2019) - Referee 1 (23.07.2019)

This article was checked by iThenticate.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDEN ÖZBEK TÜRKÇESİNE ANLAM KÖTÜLEŞMESİ ÖRNEKLERİ*

Fatma KURT YILDIZ**

ÖZ

Canlı bir varlık olan dil, canlılığının gereği olarak sürekli gelişir ve değişir. Dildeki bu değişimler fonetik, morfolojik, sentaktik veya semantik olabilir. Dilbilimin bir alt dalı olan semantik, anlam bilimi terimi ile de karşılanmaktadır. Anlam bilimi, dilde yer alan kavramları ve bu kavramların birbiriyle olan ilişkisini incelemektedir. Bu ilişkiyi değerlendirirken anlam değişmelerini de içine almaktadır. Bugün yapılan çalışmalar incelendiğinde anlam değişmelerinin genel olarak anlam genişlemesi, anlam daralması, başka anlama geçiş, anlam kötüleşmesi ve anlam iyileşmesi ana başlıkları altında tasnif edildiği görülmektedir. Anlam değişmesi, kelimenin başlangıçta ifade ettiği anlamın zamanla daralması, genişlemesi ya da başka bir anlama geçmesi olarak değerlendirilirken Anlam kötüleşmesi ise bu değişimin kelimenin ilk anlamına göre kötü ya da kötüye giden bir kavram alanına geçmesi olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla anlam kötüleşmesi kelimenin anlamında meydana gelen, niceliğe bağlı bir değişimden ziyade kelimenin anlamında kötü veya kötüye giden herhangi bir değişimin görülmesine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Diller, her türlü değişim ve gelişimlerini tarihî bir süreç içinde tamamladığından bu hususta lehçeler tarihî bağları ile birlikte değerlendirilmelidir. Buna bağlı olarak bu çalışmada, Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesi söz varlığına sirayet etmiş kelimeler iki lehçe arasındaki anlam alanlarına göre değerlendirilmiş, Özbek Türkçesinde tarihî dönemlerden beri kullanılan 15 kelimenin anlam kötüleşmesine uğradığı tespit edilerek bu kelimelerin neden anlam kötüleşmesi başlığında değerlendirildikleri üzerine açıklamalar yapılmıştır.

* Bu makale, Gaziantep Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yönetim Birimi tarafından FEF.YLT.18.12 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

** Arş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, E-posta: fatmakurt@gantep.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Anlam değişmesi, anlam kötöleşmesi, Çağatay Türkçesi, Özbek Türkçesi.

EXAMPLES OF WORDS' PEJORATION OF FROM CHAGATAI TURKISH TO UZBEK TURKISH

ABSTRACT

The language, which is a living being, constantly develops and changes as a requirement of its vitality. These changes in language can be phonetic, morphological, syntactic and semantic. Semantic, examines the concepts in the language and the relationship of these concepts with each other. When evaluating this relationship, it includes changes in meaning. When the studies carried out today are examined, it is seen that the meaning changes are classified under the main headings of semantic extension, semantic restriction, semantic transfer, pejoration, melioration. The semantic change means that the first meaning of the word changes over time by restriction, extension or transfers other comprehension. The semantic pejoration is that this change has a deteriorating meaning according to the first meaning of the word. Consequently pejoration of meaning; it is a change in the meaning of the word that is deteriorating in the meaning of the word rather than a quantitative change. Languages complete all changes and developments in a historical process. Therefore, dialects should be evaluated together with their historical connection. For this reason, the words which have passed from the Chagatai Turkish to the Uzbek Turkish have been evaluated according to the fields of meaning between the two dialects. In Uzbek Turkish, 15 words that have been used since the historical period have been pejoration. These words are explained in terms of why they are considered to be pejoration.

STRUCTURED ABSTRACT

Semantic changes are undoubtedly the most important and current subject of semantics. Change of meaning can be defined as the first meaning of the word narrowing, expanding or passing to another meaning. In other words, meaning events are classified according to the change in the concept area of the word. This semantic change; semantic extension, semantic restriction, semantic transfer, pejoration, melioration can occur. These changes in meaning occur over time in the natural course of language. For this reason, it is important to evaluate the dialects examined according to their historical continuity and to determine the semantic fields accordingly. In this study, the pejoration in meaning of Uzbek Turkish, which is accepted as the continuation of Chagatai Turkish, was determined from Chagatai Turkish.

The language of Uzbek Turks, which maintain their cultural and linguistic characteristics in the same area as the Chagatai Turks, has many grammatical features of Chagatai Turkish. In terms of vocabulary, the changes in the social and cultural life of the Uzbeks, who continued

Chagatai Turkish to a significant extent, also caused some changes in the semantic fields of the vocabulary remaining from their ancestors.

In this study, the words identified as an example of pejoration in today's Uzbek Turkish vocabulary will be discussed and why the changes are evaluated as pejoration will be tried to be explained.

The pejoration of meaning within the semantic changes is considered as the meaning of the word getting worse over time. In the examined sources, meaning pejoration and meaning melioration, which are almost the same definition, are distinguished from other meaning events in terms of carrying emotion value. From this point of view, while a word changes depending on the quantity of meaning, it can also be an example of melioration or pejoration according to the change in emotion value. Because, as it is known, a word can undergo more than one meaning event. Therefore, in this study, the point taken into consideration in terms of the pejoration of meaning is a pejoration in the meaning of the word compared to the previous meaning rather than the number of meaning or scope. However, this pejoration should be expressed correctly according to the social, cultural and periodic meanings of the new meaning of the word. Otherwise, if the concept area of the new meaning of the word cannot be determined, it may be misclassified by subjective interpretation.

This change in the natural course of language, just like other meaning events, should be handled objectively. The pejorations in this study were also determined based on general definitions. In this context, the pejoration in the meaning of the words *bî-ḥaber*, *bî-ḳarār*, *boya-*, *cinnî*, *cüz'î*, *dellâ*, *ḥâlî*, *isnâd*, *ḳara*, *ḳıngır*, *nağme*, *or*, *pend bér-*, *satḳun*, *soy-* in the transition from Chagatai Turkish to Uzbek Turkish was determined and the semantic fields of these words were discussed.

Semantics is defined as the branch of science that examines the meaning of meaningful units and changes in these meanings. The semantic change mentioned here refers to the changes that occur in the concept area of the word. The pejoration of meaning, which is a sub-title of semantic changes, is considered as a pejoration in the concept area of the word compared to its previous meaning.

Chagatai Turkish completed its historical process and left its place to today's Eastern Group Turkish dialects. Uzbek Turkish, which belongs to this group, continues the linguistic features and vocabulary of Chagatai Turkish. However, the language which has changed and developed in the historical process has also reflected these changes in its meaning field. therefore, it caused semantic changes in the vocabulary between the two dialects.

In this study, semantic changes caused by pejoration were examined and the historical adventures of words were set out and meaning events were evaluated accordingly.

As a result of the evaluation, it has been found that 15 words have deteriorated in the Uzbek Turkish usage area. Nine of these words (*bî-ḥaber*, *bî-ḳarār*, *cinnî*, *cüz'î*, *dellâ*, *ḥâlî*, *isnâd*, *nağme*, *pend bér-*) are quoted from Arabic and Persian and six of them (*boya-*, *ḳara*, *ḳıngır*, *or*, *satḳun*, *soy-*) are of Turkish origin. It is seen that the loan words are more

frequent in the pejoration. This situation can be evaluated as a reflection of the thought and social structure of societies to the language.

In the research, it was found that some words added a new meaning to it without abandoning its meaning in Chagatai Turkish and this new meaning set an example for pejoration. For example, the word *kara* has continued its meaning in Chagatai Turkish in Uzbek Turkish. In addition, the meaning has deteriorated by starting to meet meanings such as sinister, doomed, terrible, infamous, miserable, dishonest, sinful. In this way, six words (*bî-ħaber ħālî*, *nağme*, *boya-*, *ķara*, *ķıngır*) were identified that assumed concepts that could serve as an example of deterioration without abandoning the meaning field in the historical period. The remaining 9 words (*bî-ķarār*, *cinnî*, *cüz'î*, *dellā'*, *isnād*, *pend bër*, or, *satķun*, *soy-*) have deteriorated with the new meaning they have acquired by leaving the meaning field in the historical period. The fact that *satķun* in Chagatai Turkish changed the meaning of "sale" to "traitor" in Uzbek Turkish constitutes an example of this situation.

Keywords: Semantic changes, Words' Pejoration, Chagatai Turkish, Uzbek Turkish.

0. Giriş

Dil biliminin bir alt dalı olarak anlam bilim; söz ve söz dizimi kuruluşundaki anlam değişmelerini, bazen diller arası bazen tek bir dil içinde art zamanlı veya eş zamanlı olarak inceleyen dilim dalıdır (Karaağaç, 2013: 120). *Anlam ve Anlam bilim* kavramı ilk kez 1883'te Fransız dil bilimci Michel Bréal tarafından kullanılmış, Bréal bu bilimin kurucusu sayılmıştır. 1883'ten itibaren ele alınıp dil bilimciler tarafından işlendiği süreçte anlam bilim terimi çevresinde belirli bir terminoloji kargaşası doğmuştur (Ullmann, 1978: 355). Buna bağlı olarak konuyla ilgili, dil bilimciler tarafından pek çok tanım yapılmıştır. Zeynep Korkmaz (1992: 9), anlam bilimi için "*Dildeki kelimeleri anlam bakımından ele alan, kelimelerin ses yapıları ile o kelimelerin ifade ettiği kavramlar arasındaki ilişkileri inceleyen dilbilimi dalı*" tanımını yapmış, Mehmet Aydın (2007: 71) "*Kelimelerin anlamını inceleyen alan*" olarak değerlendirmiştir. Doğan Aksan (2016: 26) ise "*Dilin anlam yönünü inceleyen bilim*" olarak tanımlayıp Lerat'ın "*Anlam bilimi; sözcüklerin, tümceler, sözcüklerin anlamının incelenmesidir*" tanımını uygun bulmaktadır. Tüm bu tanımların ortak noktası bize anlam biliminin kelimelerin anlam alanına yöneldiğini, anlamdaki ilişki ve ilgileri incelediğini göstermektedir.

Anlamın ele alınması temelinde anlam biliminin en önemli ve güncel konusu şüphesiz anlam değişmeleridir. Anlam değişmesi, kelimenin başlangıçta ifade ettiği anlamın zamanla daralması, genişlemesi veya başka bir anlama geçmesi olarak tanımlanabilir (Aksan, 2016: 111). Kısacası anlam olayları, kelimenin kavram alanında meydana gelen değişmeye göre tasnif edilir. Bu değişim; *genişleme*, *daralma*, *başka bir anlama geçiş*, *kötüleşme* veya *iyileşme* şeklinde olabilir. Söz konusu anlam değişmeleri, zamanla dilin doğal seyri içinde meydana gelmektedir. Bu nedenle değişimler ele alınırken incelenen lehçelerin tarihi devamlılığına göre değerlendirilmesi ve anlam alanlarının buna göre belirlenmesi son derece önemlidir. Bu çalışmada Çağatay Türkçesinin devamı kabul edilen Özbek Türkçesinin söz varlığındaki anlam kötüleşmeleri de Çağatay Türkçesinden hareketle belirlenmiştir.

Çağatay Türkleri ile aynı sahada onların kültür ve dil özelliklerini devam ettiren Özbek Türklerinin dili, Çağatay Türkçesinin pek çok gramatikal özelliğini taşımaktadır. Aynı saha ve kültür dairesi içinde söz varlığı açısından da Çağatay Türkçesini önemli ölçüde devam ettiren Özbeklerin sosyal ve kültürel yaşamlarında meydana gelen değişimler atalarından kalan söz varlığının anlam alanlarında da birtakım değişimlere sebep olmuştur.

Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine Anlam Değişmeleri adlı yüksek lisans tezinde bu sahadaki bütün anlam değişimleri belirlenip tasnif edilmiştir. Bu çalışmada ise günümüz Özbek Türkçesi söz varlığında kötüleşme örneği olarak tespit edilen kelimeler daha geniş bir çerçevede ele alınarak buradaki değişmelerin neden kötüleşme olarak değerlendirildiği açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine Anlam Kötüleşmesinin Tespit Edildiği Kelimeler

Anlam değişmelerinin alt başlıklarından anlam kötüleşmesi, iyi anlamlı bir birimin zamanla kötü veya kötüye giden bir anlam kazanması olarak değerlendirilmektedir (Korkmaz, 1992: 11; Karaağaç, 2013: 141). Taranan kaynaklarda hemen hemen tanımı aynı olan bu anlam olayı, anlam iyileşmesi ile birlikte diğer anlam olaylarından duygu değeri taşınması yönüyle ayrılmaktadır. Özavşar (2017: 103); anlam değişmelerinin kelimenin anlam sayısı ve kapsam alanı dikkate alındığında *başka anlama geçiş, anlam daralması, anlam genişlemesi*; kelimenin duygu değeri dikkate alındığında ise *anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi* başlıklarında değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında her ne kadar anlam değişmesinin alt başlığı olarak tek kalemde ele alınsalar da bir kelime, anlam niceliğine bağlı değişme gösterirken aynı zamanda duygu değerindeki değişmeye göre iyileşme veya kötüleşme örneği olarak da karşımıza çıkabilir. Zira bilindiği gibi bir kelime birden fazla anlam olayına uğrayabilir (Arslan Erol, 2014: 786). Dolayısıyla bu çalışmada anlam kötüleşmesi başlığında değerlendirilen kelimelerde temele alınan nokta anlam sayısı veya kapsamdan ziyade kelimenin anlamında, önceki anlamına kıyasla meydana gelen bir kötüleşmedir. Ancak bu kötüleşmeyi kelimedeyken meydana gelen yeni anlamın sosyal, toplumsal ve dönemsal anlamlarına göre doğru ifade etmek gerekmektedir (Arslan-Erol, 2014: 84). Zira yeni anlamın kavram alanı belirlenemezse subjektif bir yorumlama ile yanlış bir şekilde tasnif edilebilir.

Dilin doğal seyri içinde meydana gelen bu değişimin de tıpkı diğer anlam olayları gibi objektif sınırlar içinde ele alınması gerektiğinden, bu çalışmada belirlenen anlam kötüleşmelerinde genel tanımlara bağlı kalınarak kelimenin önceki anlamına göre meydana gelen kötü veya kötüye giden değişimler *anlam kötüleşmesi* olarak kabul edilmiştir. Çizilen bu kapsam çerçevesinde Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine geçerken anlamında kötüleşme tespit edilen kelimeler aşağıda tek tek ele alınmıştır.

bî-haber: Farsça ön ek ile Arapça haber sözcüğünün birleşiminden oluşan *bî-haber* kelimesi Osmanlı Türkçesinde “habersiz, bilgisiz; vurdumduymaz” anlamlarında kullanılmıştır (Devellioğlu, 2010: 116). Bu kelime, Çağatayca Gülistan Tercümesi’nde “habersiz” anlamını karşılamaktadır (Berbercan, 2016: 268). Yusuf Emirî Divanı ve Fevayidü'l-Kiber’de geçen *bî-haber bol-* “habersiz olmak”; Nevadirü'n Nihaye’de geçen *bî-haber kıl-* “haber vermemek, bilgilendirmemek” anlamlarından da anlaşılacağı üzere Çağatay Türkçesi döneminde “malumat sahibi olmamak, haberi olmamak” anlamlarını karşılamaktadır. Aynı kelime *beħabar* şekliyle Özbek Türkçesinde de kullanılmaktadır. Ancak “habersiz, vakıf olamayan; bilgisiz, cahil” anlamlarını karşılamaktadır (Üşenmez, 2016: 81). Çağatay Türkçesindeki “habersiz” anlamından sonra “bilgisiz, cahil” anlamlarını karşılamaya başlayan kelime, Özbek Türkçesi içinde anlam kötüleşmesine uğramıştır.

bî-ķarār: Farsça ön ek ile Arapça *ķarār* sözcüğünün birleşiminden oluşan *bî-ķarār* kelimesi Osmanlı Türkçesinde “kararsız; rahatsız” anlamlarında kullanılmıştır (Devellioğlu, 2010: 116). Şiban Han Divanı’nda “kararsız; rahatsız, huzur ve sükununu kaybetmiş” anlamında verilmiştir (Karasoy, 1998: 373). Yusuf Emirî Divanı’nda *bî-ķarār bol-* “kararsız olmak, karar verememek” ve *bî-ķarār kıl-* “karar verememek” anlamlarında birleşik fiil olarak kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde *beķarār* şeklinde ses değişmesine uğrayarak kullanımına devam edilen kelime “kararsız, döneκ, deēişken; güvenilirmez, kaypak” anlamlarında kullanılmaktadır (Üşenmez, 2016: 78). Çağatay Türkçesindeki “kararsız” anlamından sonra “güvenilmez, kaypak” anlamlarını karşılamaya başlayan sözcük, Özbek Türkçesi içinde anlam kötüleşmesine uğramıştır.

boya-: En eski şekliyle Eski Türkçede *bodü-* olarak karşımıza çıkan *boya-* fiili *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nda "boya sürerek renk vermek" anlamını karşılamaktadır (Tietze, 2002: 375). Tuncer Gülensoy, *Divanu Lugatı't-Türk'te de bodü-* şekliyle geçen kelimenin Eski Türkçede mecazî bir ifadeyle "azarlamak, aşağılamak" anlamlarını da karşıladığını belirtmiştir (2007:163). Çağatay Türkçesinde de "boyamak, boya sürmek" (Ünlü, 2013: 164; Berbercan, 2016: 275) anlamları ile kullanılan kelime, Özbek Türkçesinde "boyamak; bulamak, kirletmek" (Üşenmez, 2016: 106) anlamında kullanılmaktadır. Kelimede "boyamak" anlamının yanında kullanılan "bulamak, kirletmek" anlamları, anlam kötüleşmesi olduğunu göstermektedir.

cinnî: Arapça *cinn* isim kökü üzerine Farsça *-i* nispet ekinin getirilmesiyle türetilmiş olan *cinnî* kelimesi Çağatay Türkçesi döneminde *Tarih-i Enbiya ve Hukema* adlı eserde "cinlere mensup" (Ünlü, 2013: 210), Ali Şir Nevayi'nin risalelerinde ise "cinlere mensup, cinlerden" (Abik, 1993: 132) anlamı ile kullanılmaktadır. Bu kelime Özbek Türkçesinde *cinni* şekliyle "deli, akıl sağlığını yitirmiş, akılsız; ahmak, budala, aptal, cahil; divane, çılgın, serser" anlamlarında kullanılmaktadır (Üşenmez, 2016: 209). Kelimenin kullanımında meydana gelen özellikle "akılsız; ahmak, budala, aptal, cahil" gibi anlamlar, kelimenin anlam alanında kötüleşme olduğunu göstermektedir.

cüz'î: Arapça *cuz'* "kısım, parça, bölük" isminin üzerine gelen *+î* isimden sıfat yapan ek ile türetilen kelime, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nda "gayet az, az miktarda ehemmiyetsiz derecede" (Tietze, 2002: 460) anlamlarını karşılamaktadır. Bu kelime, Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde "parça, -den başka, dışında" (Ünlü, 2013: 210), Şiban Han Divanında ise az, az miktarda" (Karasoy, 1998: 400) anlamlarını karşılamaktadır. Buradaki anlamları Arapça anlamını kısmen karşılar durumdadır. Anlam alanında "parça, kısım" ifadeleri yanında "bir parçadan başka, onun dışında olan kısım" anlamını da katmıştır. Aynı kelime Özbek Türkçesinde karşımıza *cüziy* şekliyle sıfat görevli çıkmakta ve "küçük, ehemmiyetsiz, önemsiz, mühim olmayan" anlamlarını karşılamaktadır (Üşenmez, 2016: 215). Çağatay Türkçesinde "bütünün bir parçasını, bir kısmını karşılayan kelime; küçük, ehemmiyetsiz, önemsiz" gibi kavramları karşılayan bir anlam alanına girerek kötüleşme yoluyla anlam değişimine uğramıştır.

dellâ: Arapça *dll* kökünden türeyen kelime, *dellal* kullanımı ile *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nda "ücret makubilinde birisinin satılacak şeyini çarşıda, pazarda yüksek sesle ilan eden; münadi, çığırkan" anlamlarında verilmiştir (Tietze, 2002: 583). Harezmi Türkçesinde de aynı şekliyle "satıcı" anlamını karşılamıştır (Ünlü, 2012b: 144). Çağatay Türkçesinde ise *dellâ* olarak gördüğümüz kelime "tallal, satılacak şeyi satan, alıcı ile satıcı arasında vasita olan kimse" anlamlarını karşılamaktadır (Kargı Ölmez, 1993: 423). Özbek Türkçesinde de *dällä* şekliyle kullanımı devam etmektedir ve "kadın satıcısı, pezevenk, muhabbet tellalı" anlamını karşılamaya başlamıştır (Üşenmez, 2016: 110). Kelimenin "satıcı" anlamını "kadın satıcısı" olarak değiştirmesi, anlam alanında kötüleşmeye giden bir değişim olduğunu göstermektedir.

hâlî: Arapça bir sıfat olan *hâlî* kelimesinin Çağatay Türkçesinde olduğu gibi Osmanlı Türkçesinde de görüldüğünü ve "boş" anlamını karşıladığını *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'ndan öğreniyoruz (Tietze, 2009: 240). Bu kelime Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde de aynı şekilde "boş, تنها, ıssız" anlamlarında kullanılmıştır. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde ve *Gülistan Tercümesi*'nde "ıssız, تنها, boş" (Ünlü, 2013: 428; Berbercan, 2016: 313) anlamlarında verilen kelime, daha sonra Özbek Türkçesinde de kullanılmaya devam etmiştir. Özbek Türkçesinde *hâlî* şekliyle kullanılıp "boş, yoksun, içeriksiz; yetersiz; açık, boş, serbest; zayıf, güçsüz, aciz, cılız" anlamlarını karşılamaktadır (Üşenmez, 2016: 485). Burada kelimenin kavram alanında görülen "yetersiz, zayıf, güçsüz, aciz, cılız" gibi anlamlar Çağatay Türkçesindeki kullanımına göre anlamın kötüleşme yoluyla değiştiğini göstermektedir.

isnâd: Arapçadan alıntı olan kelime, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nda Osmanlı Türkçesinde görüldüğü belirtilerek "bir düşünceyi bir sebebe atfetme; dayandırma" anlamlarında

verilmiştir (Tietze, 2009: 413). Harezmi sahasında Nehcü'l-Feradis'te geçerek "sağlam belgelere dayama" anlamında kullanılmıştır (Ünlü, 2012b: 266). Bu kelime, Çağatay Türkçesinde de kullanımını devam ettirmiş ve bu saha metinlerinde "bir düşünceyi, bir konuyu, bir kişi veya sebebe dayandırma, yükleme, atfetme, dayanak" anlamlarını karşılamıştır (Abik, 1993: 310). Özbek Türkçesinde kavram alanını değiştiren kelime, *isnâd* şekliyle kullanımını sürdürmekte ve "ayıp, utanç, yüz karası; rezil" anlamlarına gelmektedir (Üşenmez, 2016: 192). Kelimenin "bir düşünceyi bir sebebe dayandırma" anlamından sonra "utanç, rezil" gibi anlamları karşılamaya başlaması, anlam alanında kötüleşme yoluyla bir değişim olduğunu göstermektedir.

kara: Eski Türkçeden itibaren varlığını gördüğümüz *kara* kelimesi Köl Tigin âbidesinde beş yerde, Bilge Kağan âbidesinde ise üç yerde geçmektedir. Kelimenin anlamı bu dönem metinleri için "avam, halk, kara (renk adı)" olarak görülmekte; Kutadgu Bilig'te de "renk adı; halk" anlamlarını sürdürmektedir. Karahanlı devrinden sonra *kara*, devlet veya devlet büyüklerinin de adında geçen bir kavram olarak anlam alanına "büyük ve baş" ifadelerini de eklemiştir (Cemiloğlu, 1991: 22-26). Tuncer Gülensoy (2007: 462), kelimeyi Divanu Lugati't-Türk'teki "kara, karanlık" anlamları ile göstermiştir. Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde gerçek anlamları yanında pek çok mecazî kullanımını da gördüğümüz dilimizin bu işlek kelimesindeki anlam olayları ayrı bir çalışma konusu olacak niteliktedir. Çağatay Türkçesi metinlerindeki kullanımında Suat Ünlü tarafından beş ayrı anlamı tespit edilen kelime bu dönemde "siyah, kara, esmer; avam, haktan olan; deniz kenarı, kuru yer, kara, sahil; hasım, akraba; mürekkep" anlamlarında kullanılmaktadır. Bu anlamlara "kederli, kötü düşünceli, boş, sıradan" (Abik, 1993: 334) anlamlarını da eklemek mümkündür. Özbek Türkçesinde de *kâra* şekliyle kullanılan kelimenin *Özbek Tilining İzâhli Luğati* (1981: 335) adlı sözlükte 13 ayrı anlamı tespit edilmiştir. Bu anlamlardan bazıları şöyledir: "kara, siyah; satrançta beyaza zıt taşlar, bu taşlar ile oynayan taraf; beyaz olmayan, sade, gösterişsiz giyim; matem sembolü; gecede, uzaktan sisli ve bulanık görünen gölge; hedefe alınan yani hedeflenen, nişan; okumayan cahil adam; birinci, baştaki; taslak; özel yetenek, hüner gerektirmeden el gücüyle her kişinin yapabileceği iş; gönülsüz, nahoş, talihsiz, kara bahtlı, uğursuz; zorluk ile ilişkili olan, meşakkatli, azaplı, ağır; korkunç, dehşet verici, vahşetli; yaman, rezil, alçak, sefil; devrimsel harekete, demokrasiye karşı hareket kılan; dürüst olmayan, yaman, haksız iş; namına, adına leke düşen, hatalı kişi; günahkâr." Özbek Türkçesinde anlam alanını genişlettiği görülen kelime; bu sahada "uğursuz, azaplı, korkunç, rezil, sefil, dürüst olmayan, günahkâr" gibi olumsuz çağrışımları olan anlamları karşılamaya başlayarak anlam alanında kötüleşmeye dâhil edilebilecek bir değişim göstermiştir.

kingir: Clauson'da "eğri, kıvrık" anlamı ile verilen kelimenin Hakaniye Türkçesinde "şaşı" anlamında kullanıldığı belirtilmektedir (Clauson, 1972: 639). Divanu Lugati't-Türk'teki şiirlerde geçen kelime "kış yay bile tokuştı/ kingir közin bakıştı (kış ile yaz düşman olup savaştı, kızgın gözlerle bakıştı)" dizesinde "düşmanca, kızgın bakış" anlamında kullanılmıştır (Tekin, 1986: 92). Divanu Lugati't-Türk'te kelimenin *şası* anlamı da kaydedilmiştir. (Ercilasun; Akkoyunlu, 2015:712). Yani kelime Karahanlı döneminde "düşmanca, kızgın bakış ve şası" olmak üzere iki anlam ihtiva etmektedir. Harezmi Türkçesinde ise Mukaddimetü'l-Edeb'de geçen kelime; "eğri, yan" anlamını karşılamaktadır (Ünlü, 2012b: 317). Çağatay Türkçesinde bu anlamlardan ayrı olarak belki Karahanlı dönemindeki "kızgın, sert bakış" anlamına bağlayabileceğimiz "cesur, yiğit, yürekli" anlamını karşılamaktadır (Ünlü, 2013: 622). Özbek Türkçesinde yine *kingir* şekliyle kullanılan kelime "eğri, çarpık, yamuk; düzenbaz, hilekâr" anlamlarını karşılamaktadır (Üşenmez, 2016: 385). Kelimenin "eğri, yamuk" anlamları önceki dönemlerde de kullanılan anlamı ile aynıdır. Ancak ikinci bir anlam olarak ortaya çıkan "düzenbaz ve hilekâr" anlamları Özbek Türkçesi içinde kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak kelimenin anlam alanında kötüleşmeyi işaret eden bir anlam değişimi görülmektedir.

nağme: Arapça *nğm* kökünden gelen *nağma* Türkçenin alıntı kelimelerindedir. Harezmi sahasında Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde rastladığımız kelime "ahenk, ezgi" anlamında kullanılmıştır (Ünlü, 2012b: 422). Osmanlı Türkçesinde ise "ahenk, ezgi, güzel ses; nazlanarak yapmacıklıkla

söylenen söz” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2010: 934). Çağatay Türkçesinde de kullanılan kelime “ahenk, ezgi, güzel ses” anlamlarındadır (Kargı Ölmez, 1993: 507; Abik, 1993: 500). *Özbek Tilining İzahli Luğati*’ne göre (1981: 30) Özbek Türkçesinde ise “nağme; müzik” kullanımı ile ilk anlamını koruyan kelime; kavram alanına “lüzumsuz hareket, dırdır, kapris; ıvır zıvır, lüzumsuz; baş belası” gibi farklı anlamlar da katmıştır. Mecazî yolla kelimenin anlam alanına giren bu kavramlar, kelimedeki kötüleşmeyi işaret eden bir anlam değişimine sebep olmuştur.

or: Türkçe bir kelime olan *or*, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde (2011: 142) *taht* anlamında verilmiştir. Caferoğlu, bu maddenin yanına “doğrusu kale olsa gerekir” diye not düşmüştür. Çağatay Türkçesinde “hendek, şehir ve kale viranesi, tümsek, önu hendekli tabya, burç, yüksek yer, yokuş” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2013: 864). Özbek Türkçesinde karşımıza *or* şekliyle çıkan kelime “uçurum, yar; inatçı, dik kafalı” anlamlarını kazanmıştır. Birinci anlamı Çağatay Türkçesindeki kullanımı ile ilişkili olan kelime, anlam alanına “inatçı, dik kafalı” ifadelerini de eklemiştir (Üşenmez, 2016: 523). Buna bağlı olarak kelimedeki kötüleşme yoluyla anlam değişimi meydana gelmiştir.

pend bër- : Farsçadan alıntı olan *pend* kelimesi Karahanlı Türkçesinde “öğüt, nasihat” anlamında; *pend ber-* ise “öğüt vermek, uyarmak” anlamında kullanılmıştır (Ünlü, 2012a: 630). Harezmi sahasında da kullanılan kelime *pend* ve *pend bir-* şekilleri ile Karahanlı Türkçesindeki kullanımını sürdürmektedir (Ünlü, 2012b: 470). Çağatay Türkçesinde de yine *pend* “öğüt, nasihat” *pend bër-* “nasihat vermek” anlamında kullanılmaktadır (Karasoy, 1995: 585). Özbek Türkçesinde ise *pänd* kelimesi eski kullanımları ile aynı manada olup *pänd bermâk* “aldatmak, kazık atmak, kandırmak, kekleme” anlamlarını ifade etmektedir (Üşenmez, 2016: 354). Kelimenin bu birleşik yapısındaki nasihat vermek anlamı; “aldatmak, kekleme” şeklinde kötüleşmeyi işaret eden bir değişime uğramıştır.

satkun: Türkçe *sat-* fiilinin üzerine fiilden isim yapan ek alarak türeyen kelime *satgın* şekliyle Uygur Türkçesinde “satış” anlamında (Eraslan, 2012: 599); Karahanlı Türkçesinde “satın, satma, satış; ticaret” anlamlarında kullanılmıştır (Ünlü, 2012a: 661). Aynı anlamları Harezmi sahasında da devam ettirip Çağatay Türkçesinde *satkun* şekliyle “satış, satın” anlamında kullanılmaktadır (Berbercan, 2016: 407). Özbek Türkçesinde de kullanılan kelime *sâtkın* şekliyle “hain” anlamına gelmektedir (Üşenmez, 2016: 434). Esasında *satış* ifadesiyle mecazî ilgi de kurulabilecek olan bu anlam, kelimenin ilk anlamından ayrılarak kötüleşme yoluyla anlam değişikliğine uğradığını göstermektedir.

soy-: Clauson’un sözlüğünde (1972:858); Uygur, Hakaniye, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı lehçelerinde kullanımı tespit edilen kelimenin bu lehçelerde kullanılan “bir hayvanı, meyveyi veya insanı soymak” anlamları verilmiş ayrıca bazı dillerde “katliam yapmak” anlamında kullanıldığı belirtilmiş ancak buna örnek bir kullanım veya lehçe verilmeyerek bu şekliyle modern dillerde yaşadığı notu düşülmüştür. Genel bir kullanım ile Çağatay Türkçesinde “soymak” (Kargı Ölmez, 1993: 537) anlamını devam ettiren kelime, Özbek Türkçesinde “kesmek, öldürmek, katletmek, boğazlamak” anlamlarında kullanılmaktadır (Üşenmez, 2016: 442). Kelimenin anlam alanında olumsuz çağrışım uyandıran bu ifadeler kötüleşme yoluyla anlam değişimine uğradığını göstermektedir.

2. Sonuç

Anlam bilim, anlamlı birimlerin anlamlarını ve bu anlamlardaki değişimleri inceleyen bilim dalı olarak tanımlanmaktadır. Burada söz edilen anlam değişimi ise kelimenin kavram alanında meydana gelen değişimleri ifade etmektedir. Anlam değişimlerinin bir alt başlığı olan anlam kötüleşmesi ise kelimenin kavram alanında önceki anlamına nazaran meydana gelen bir kötüleşme olarak değerlendirilmektedir.

Çağatay Türkçesi, tarihî sürecini tamamlayıp yerini bugünkü Doğu Grubu Türk lehçelerine bırakmıştır. Bu grupta yer alan Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini ve söz varlığını devam ettirmektedir. Ancak tarihî süreç içinde değişim ve gelişme gösteren dil, bu değişimlerini anlam alanına da yansıtmış ve iki lehçe arasındaki söz varlığında anlam değişimlerine sebep olmuştur. Bu çalışmada

söz konusu değişmelerden kötüleşme yoluyla oluşanlar ele alınıp kelimelerin tarihî serüvenlerinden yola çıkılarak anlam olayları değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonucunda 15 kelimenin Özbek Türkçesi kullanım sahasında anlam kötüleşmesine uğradığı tespit edilmiştir. Bu kelimelerden 9'u (bî-haber, bî-çarâr, cinnî, cüz'î, dellâ', hâlî, isnâd, nağme, pend bër-) Arapça ve Farsçadan alıntı, 6'sı (boya-, kara, kınğır, or, satkun, soy-) ise Türkçe kökenli kelimelerdir. Burada alıntı kelimelerde kötüleşme örneğinin daha fazla olması toplumların düşünüş ve sosyal yapısının dile bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Kötüleşme belirlenirken bazı kelimelerin Çağatay Türkçesinde tarihî kullanımındaki anlamını tam olarak terk etmeden üzerine yeni bir anlam eklediği ve bu yeni anlamın kötüleşmeye örnek oluşturduğu tespit edilmiştir. Örneğin *kara* kelimesi Özbek Türkçesi içinde Çağatay Türkçesindeki birtakım anlam karşılıklarını devam ettirmenin yanında *uğursuz*, *azaplı*, *korkunç*, *rezil*, *sefil*, *dürüst olmayan*, *günahkâr* anlamlarını da karşılamaya başlayarak anlam kötüleşmesi örneği oluşturmuştur. Bu şekilde tarihî dönemdeki anlam alanını tam olarak terk etmeden kötüleşmeye örnek olabilecek kavramlar üstlenen 6 kelime (bî-haber hâlî, nağme, boya-, kara, kınğır) tespit edilmiştir. Geriye kalan 9 kelime (bî-çarâr, cinnî, cüz'î, dellâ', isnâd, pend bër, or, satkun, soy-) ise tarihî dönemdeki anlam alanını terk ederek edindiği yeni anlam ile kötüleşme örneği oluşturmuştur. Çağatay Türkçesindeki *satkun* kelimesinin "satış" anlamını Özbek Türkçesinde "hain" olarak değiştirmesi bu durumun örneğini oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abik, Ayşehan Deniz (1993), *Ali Şir Nevayi'nin risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin gramatikal indeks – Sözlük*, Ankara Üni., Sosyal Bilimler Ens., Doktora Tezi, Ankara
- Aksan, Doğan (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, Multilingual yay., İstanbul.
- Aksan, Doğan (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara.
- Aksan, Doğan (2009). *Türkçenin Gücü*, Bilgi Yay., Ankara
- Aksan, Doğan (2016). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Arslan-Erol, Hülya (2002), *Tabu (Taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C. II, S. 35-56.
- Arslan-Erol, Hülya (2014), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, TDK yay., Ankara.
- Aydın, Mehmet (2007), *Dilbilim El Kitabı*, 3F Yayınevi, İstanbul.
- Bayraktar F. Sibel (2016), "Balkan Dillerine Geçmiş Türkçe Sözcüklerde Anlam Kötüleşmesi", Trakya Üniversitesi Uluslararası Söz Sanat Sağlık Sempozyumu, Edirne, s. 31-36.
- Berbercan, Mehmet Turgut (2016). *Çağatayca Gülistan Tercümesi*, Hakim Yay., Ankara
- Caferoğlu, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., Ankara.
- Cemiloğlu, İsmet (1991). "Dilimizdeki 'Kara' Kelimesi Hakkında", *Milli Folklor Dergisi*, Sayı: 12, Sayfa: 22-26
- Clauson, S. Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Yayınları
- Derleme Sözlüğü* (2009) 3. baskı, TDK yay., Ankara.
- Devellioğlu, Ferit (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara
- Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara

- Ercilasun, Ahmet Bican; Akkoyunlu Ziyat (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtı't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdem Uçar, Filiz Meltem (2011). "Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic* Volume 6/1 Winter 2011.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 Cilt, TDK Yay., Ankara
- İşisağ, Korkut Uluç (2017). "Anlam Değişmelerine Artzamanlı Bir Yaklaşım", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, S. 12/5, S.187-204, Ankara
- Karaağaç, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Karasoy, Yakup (1998). *Şiban Han Divanı (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, TDK yay., Ankara
- Kargı Ölmez, Zühal (1993). *Mahbubu'l-Kulub (Metin-Gramer-Dizin)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara
- Korkmaz, Zeynep (1992) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK yay., Ankara.
- Özavşar, Resul (2017) "Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'e göre Anlam Genişlemesine Uğramış Kelimeler" *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, S:3/6, Bahar 2017, ss. 101 - 124
- Özbek Tilining İzahli Lugati -2 Cilt-*. (1981). (Redaktör: Z. M. Mağrufäva), Özbekistân Fanlar Akademiyası, Moskova Rus Tili Neşriyatı.
- Özyetgin, A. Melek (2006), "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", *Chinese Academy Of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department Of Institute Of History*, Beijing, China.
- Tekin Talat (1986). "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili* c.51, No:409, 81-157
- Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı – Birinci Cilt*, Simurg Yay., İstanbul
- Tietze, Andreas (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı - İkinci Cilt*, Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Ullmann, Stephen (1972), *Semantics, An Introduction To The Science Of Meaning*, London: Oxfoz rd Basil Blackwell
- Ullmann, Stephen (1978), *Anlambilimi (Çev. Ahmet Kocaman)*, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Dil Yazıları Özel Sayısı, C:XXXVIII: 355-363.
- Ünlü, Suat (2012a), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, Suat (2012b), *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Üşenmez, Emek, vd. (2016), *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul.
- Yaman Ertuğrul, MAHMUD Nizamiddin (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Yıldırım, Hüseyin (2017), *Özbek Türkçesi Ağzıları Üzerine Bir Değerlendirme, Dil Araştırmaları*, 121-145.